

Güney Azerbaycan Milli Hükümeti ve Ulusal Bağımsızlık Düşüncesi

Tuğrul ATABAY

“Bazı yenilgiler zaferden üstündür.”

(Montaigne)

- “... Bir süre önce de Tiflisskiy Listog gazetesinde bir ibare basılmıştı ki, galiba Tebriz’de, Azerbaycan’ın merkezinde, umde amacı [G.] Azerbaycan’ı İran’dan ayırmak ve burasını ayrıca yönetmek vs. maksadıyla ‘direktoriya’ [yönetim kurulu] oluşturmak olan bir parti ortaya çıkmıştır ...” (F. Alikuluzade, ‘Azerbaycan’, Âzerbaycan Cüzv-i Lâ-yenfek-i İran gazetesi, Sayı: 2, 15 Şubat 1918).

- “... Tiflisskiy Listog gazetesinde imlenen vahi meselenin ortaya atılması, ve onun Açık Söz’de tekrar edilmesinden, Azerbaycanlıların vatansever girişimlerinin yanlışlıkla onların özerklik [?] ve [G.] Azerbaycan’ın ayrılması hayaline kapıldıkları yorumlandığı ve Tahran [Devleti’ne] karşı ayaklanmanın Azerbaycan’ın bağımsızlığı ve özerk hakimiyet oluşturulması olarak algılandığı anlaşılmaktadır!... Bu haberler tümünden gerçeğe aykırı olup, böyle yorumlar birtakım siyasi içerikler taşımaktadır. [...] Tebriz’in heyecanı, Tahran’dan yapılmış, eleştirilesi girişimlerden baş göstermiş, ve ona karşı bir tepkidir. Yoksa, dünya durdukça Aslanlı-Güneşli bayrak Azerbaycan’da dalgalanacaktır...” (İran Demokrat Partisi Azerbaycan Eyalet Komitesi, mektup no: 77, 19 Yay 1936 [= 10 Aralık 1917]).

- “Bir milletin şerâfetine birinci şartı, onun istiklâlidir.”

- “Bir milletin, bağımsızlık ve özgürlük kavramlarını anlayabilmesi için, milleti oluşturan bireylerin çocukluklarından itibaren şeref ve şerefsizlik, yücelik ve alçaklık kavramlarını tanımaları gerekir. Bu kavramlar arasındaki farkı bilmeyen bir millet, onurlu bir yaşam sürdüremez. Azerbaycan'ın eski tarihi, milletimizin özgürlük ve bağımsızlık kavramları ile içiçe yaşamasını sağlamalıydı. Maalesef Afrika'nın ilkel zencileri bile bu konuları bizden daha iyi biliyor. Milletimiz her zaman, kendini kurtlardan kurtarıp, boğazına bıçak dayayan zalim bir çoban bekliyor. [...] Tebriz, hâkimiyetin millete ait olmasını istiyor. Bütün Azerbaycan bu konuda bizimle aynı duyguları paylaşıyor. Eğer Tahran bizim isteklerimize karşı çıkarsa, Radikalizm ilkelerine göre Azerbaycan'ı yeniden inşa ederiz. Biz bütün Azerbaycan'da demokrasi hakimiyetini istiyoruz...”¹ (ADP² lideri ve Azadistan Devleti Başkanı Şeyh Muhammed HIYABANLI, son konuşması, Pazartesi akşamı Ağustos 1920).

Bir tarihi olayın gerçek içyüzünün irdelenebilmesi için –menfaat sahibi siyasal güdümlülerin, nesnel yorumu etkilemeyeceği konumuna gelebilinceye dek- yüzyıl geçmesi gerekiyor denilir. AMH ([Güney] Azerbaycan Milli Hükümeti)'nin gerçek stratejisi ve amaçladığı en son aşama (tam bağımsızlık mı, Kuzey Azerbaycan'la birleşip SSCB terkibine katılması mı, yoksa İran terkiibinde -Kaçar ülkelerinde olduğu gibi- özerk bir ‘eyâlet’ konumuna ulaşması mı) hep tartışma konusu edilmiş, ancak mensubu olduğu sorunun hala gündemde olduğu için çeşitli grupların değişik yorumlarına tabi tutulmuş ve nesnel bakıştan uzak değerlendirmelerle sonuçlanmıştır³. Olaylar sırasında, İran'ın resmi basınının, ADP ve AMH'yi şantaj etmek maksadıyla olsa da, “Azerbaycan'ı elden gitmiş” göstermeye çalışması, öte yandan da AMH'nin İran kamuoyunda etkinliğini korumak, Tahran'ın gerici güçlerinin şantajını önlemek amacıyla edindiği ‘yalanlayıcı’ tavidan oluşan çelişkili durum da gerçeği günışığına çıkarmakta zorluk

¹. AZERİ, Ali, Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyâbânî, Türkçesi: Eloğlu, Ankara, Elila: 1995?, s: 262-264.

². Metinde ADP= [Güney] Azerbaycan Demokrat Fırkası ve AMH= [Güney] Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) kısaltmasıdır.

³. Kendilerini ADP'nin çizgisinin devamcısı olarak tanıtan marjinal 21 Azer Grubu'nun hâlâ, hem de ‘Milli Devlet’ten söz edilirken, “Bu hareket İran’dan ayrılmak demek değildir. Bu, İran dahilinde bir muhtariyet elde etmek idi!” gibisinden görüşleri yansıtması, bu çelişkili değerlendirmelerin en anlamlı örneğidir.

çıkarmaktadır. Bu çelişki o kadar kökleşmiş ki, Milli Hareket mensupları dahi, resmi yayınlarda, Parti'yi İrancı kuvvelerin suçlamasına karşı, ayrılıkçılık/ bölücülük amacı gütmeye dair aklama ve savunma gereksinimi duymaktadırlar! Ancak öte yandan da, kendilerini, AMH'nin yıkılmasına neden olan işbirlikçileri de kınamaktan alıkoymamaktalar!

Milli Hükümet'in 1 yıllık hakimiyeti, 2 altı aylık aşamada ele alınabilir: İlk yarısında, Merkez'e (Tahran'a) kafa tutabildiği için, tüm bağımsızlık eylemde ve söylemde savunulmuş, ikinci aşamada ise, Sovyet ordusunun geri çekilmesi sonucu askeri kuvvetlerin zayıflanması dolayısıyla, sert söylemden çekinildiği halde yine de fiili bir bağımsızlık (sözde özerklik) korunmuştur. Dönemin basını izlerken, pratikte tüm boyutlarıyla ulusal bağımsızlığını elde etmiş olan AMH'nin stratejik konuma göre söylem değiştirmek zorunda kaldığı gözlemlenebilir.

Gerçek amaçlamalara gelince, denklemleri oluşturan 3 bilinen'in güdümleri ortada:

1. İran [Modern ve dağılmakta geç kalınmış imparatorluk], Azerbaycan'ın tekrar kendi topraklarına -kayıtsız şartsız- bağlanmasını istemekte ve bu yolda çaresiz konumda iken boş vadelerden ve yalancı pazarlıklardan da çekinmemektedir. Diğer Müttefikler de doğal olarak Rus nüfuzuna karşı, İran hükümetini desteklemektedirler;

2. Rus kuvvetleri, daha doğrusu Sovyet Azerbaycan kuvvetlerinin başını çeken M.C. Bağirov, kendi hükümet alanını genişlendirmek amacını güderek Birleşik [ama Sovyet terkinde] bir Azerbaycan'dan

yana tavır koymakta ve ADP'yi buna zorlamaktadır⁴; Perde arkasında, Bağırov ile Stalin arasında da görüş ayrılığı var⁵;

3. Tartışma konusu olan ve henüz meçhulmüş gibi görünen ADP tutumu ise çelişki içindedir: Tam bağımsızlık mı, İran terkinde federal/ özerk yerli hükümet mi istendiği pek anlaşılır değil.

ADP'nin bu tutumunun nedenine gelince,

a. Sovyet zorlemesiyle Tudeh Partisi ile ittifak etme sonucu doğurulan stratejik ikilik;

b. 'mürteci' İran hükümetine ve başka bölgelerdeki 'müterakki' kuvvetlerine karşı sergilenen 'sağ gösterip sol vurma' taktiği.

Burada önemli olan, AMH'nin çekirdeğini oluşturan ve bizzat S.C. Pişeveri'nin siyasal çıkışında saklı olan ADP isteği ve tutumudur: O, kesinlikle Sovyetler'in amacıyla uzlaşmamakta ve bu tavrını (Sovyetler terkinde bir Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşıtlığını) ölümüne dek korumaktadır. Geriye kalan iki şık konusunda, Parti'nin ilk kuruluş sırasındaki tutumu açıklayıcıdır: koşullamalı bir tutum sözkonusudur.

Dönemin siyasi literatürüne ve Parti'nin söylemlerine bir göz atarak konuya açıklık getirebiliriz:

⁴. BMT'nin Güney Azerbaycan ile ilgili müzakerelerinde Sovyetler delegasyonu başkanı Buşinski: "İran'ın kuzeyinde baş gösteren olaylar, oranın dahili işlerinden başka bir şey değildir. Bunlar Azerbaycan halkının İran Devleti dahilinde milli isteklerine can atmasının tezahürüdür ve Sovyet askerlerinin burada olmasıyla alakası yoktur. Bu Azerbaycan halkının milli isteklerinin basit ve ciddi tezahürüdür." (Emniyet Şurası'ndaki demecinden) demekle suçlamalardan kurtulmak için inkarcı bir tavır sergiler. Grominkio da aynı ifadeyi kullanır. Sovyetler Birliği Tahran Büyükelçisi Sadçiko da Nisan 1946'da İran Başbakanı Kavam ile imzaladığı beyannamenin 2. maddesi "Azerbaycan Hakkındaki Meseleye Dair" başlığı altında "Bu mesele İran'ın içişleridir. Hükümet ve Azerbaycan halkı arasında mevcut kanunlara uygun olarak ve Azerbaycan ahalisinin yararına alakalar kurmak için yeni bir yol bulunacaktır. Bu meselelerin araştırılması elbette, güney komşumuzun içişlerine müdahale etmek değil. Bu yalnızca Azerbaycan halkının kendi tarihine olan meraklı tezahürüdür ve tarihi gerçeklerin yüze çıkması demektir. Bir ülkede halkın sorunları varsa, onun dili, kültürü, ekonomisiyle ilgili, öz-bilinciyle ilgili sorunlar varsa, o zaman ona uygun problemler kalkar. Çağdaş dünyamızda her bir devlet kendi dahilinde yaşattığı halkların milli isteklerine cevap verilmelidir." denilmektedir (Bkz.: M KASIMOV, *Béynelxalq Elâqelerde Güney Azerbaycan Meseleleri*).

⁵. Bkz.: Mollazade, Hamid, *Râzhâ-yi Ser-bi-müher*, Mehd-i Âzâdî, Tebriz: 1997, s: 38-39 vb.

- Milli Meclis kurulunca Pişeveri şöyle yazmaktaydı:

“Milli Meclis’in Teşkilî Münasebetiyle:

[...] Doğrudur; milletimiz çox uzun müddetden beri öz milliyetini hissédir, âşkâr ve qéyri-âşkâr, zaman ve mekana göre özünün azadlıq ve muxtâriyeti yolunda mübâreze aparmışdır. Lâkin bunların hamısı bu üç ay müddetinde aparılan mübarezeye qetiyyen beraber tutulabilmez. İndi, Azərbaycanlı aydın bir sûretde aparılan séçkiler ve onlarda müzakere édilen meseleler vasitesiyile heqiqi bir xalq ve tam me’nası ile medeni ve hessas bir millet seviyesine yetişmişdir.

Min illerle tarixə malik olan İran Dövləti’nin arxasında bugün on min nəfər tapmaq olmaz. Cavan dövlətimiz isə başını ucaldıb, iftixar ilə dəyəbilər ki, bugün onun arxasında milyonlarla kişi və qadınlar qan töküüb, ölüb öldürməyə fəxrle hazırdırlar. Bu iş milletin qelbindən çıxmışsa da, firqemizin, onu teşkil etməkde böyük xidməti olmuşdur. [...] Millətinə rehberlik etmək iddiasında olan bir firqə bəle olmalıdır. [...] Biz gerek özümüzü millətimizə və bütün dünya millətlərinə tanıdıb ölkəmizi idarə etməyə layiq olduğumuzu sübüt edərk. Bunu da Milli Meclis’imizdən gözleyirik.” (Azərbaycan gazetəsi, No: 74, 1945).⁶

- Başlanğıçta bilinçli bir biçimde ve raslantı olmayaraq ‘Azərbaycan Milli Dövləti’ teriminin istifadəsi açıqlayıcı nitliktedir:

“Azərbaycan Milli Dövləti’nin Tərkibi

Azərbaycan Milli Məclisi, dünən günortadan qabaqkı iclasında ADP’nin reisi Ağay Pişeveri’ni Azərbaycan Milli Dövləti’ni teşkil verməyə nâmizəd və me’mûr étədi...” diyə başlar və ‘başnâzir’ ilə ‘daxili işlər, xalq qoşunları, fəlâhet, Maarif, səhiyyə, mâlîyyə, edliyyə, yol-post-téléqraf-téléfon, ticarət və iqtisâdiyyat, iş və emək nâzırları’ (Baknarlar Kurulu)⁷ adları bildirilir (*Senedlər Mecmuası*, 1945).

- Pişeveri: *“Azərbaycan Milli Hökuməti bir heqiqətdir. Onun demokratik əsaslar üzrə qurulmuş hökumət teşkilatı və milli məclisi özünün leyaqət və istə’dadını dünyaya bildirdi. Onu daha geri qaytarmaq olmaz!...”*⁸

⁶. Bkz.: 21 Azer, no: 1, Aralık 1998, s: 10-11.

⁷. Dışişler Bakanlığı, BM tarafından -henüz [ve sonra da]- tanınmadığından dolayı atanmadı. Bu görevi bizzat Pişeveri üstleniyordu.

⁸. 21 Azer, no: 1, Dekabr (Aralık) 1998, s: 2.

- Pişeveri: “Biz evvel işe başladığıda çox sade bir suretde azadlığımızı te'min etmək isteyib, Eyâlet ve Vilâyet Encümenleri şuarını méydana atdıq. Téhran ve onun başçısı dédi: ‘Bir téléqraf olmasın, min téléqraf olsun; biz bu haqqı vérebilmerik!’ Bu mesxere-âmîz cavab xalqımızı bi qedem daha ireli gédib, emelen öz haqqını almağa, ye’ni Meclis-i Millî ve Millî Dövlet yaratmağa vâdâr étdi.”⁹

- “Xalq öz milli azadlığını saxlamaq üçün, öz quvvesi ile milli qoşunu (ordusu) olmalıdır. Qoy bütün dünya bilsin ki, Azərbaycan xalqı azad yaşamaq üçün ölüme de hazırdır.”¹⁰

Güney Azərbaycan sorunu BMT’nin dikkatini çektiikten sonra, Ocak 1946’da, S.C. Pişeveri ile ABD’nin İran Büyükelçisi Rosso’nun görüşmesinde, Rosso Güney Azərbaycan Milli Hükümeti’ni ABD adından selamladıktan sonra, “Tahran sizin özerkliğinizi tanırrsa, siz ne yapmayı düşünüyörsünüz?” diye sorar. Pişeveri, “Sadece bu öz-yönetimi tanınması yetersizdir; onun için güvence gerekir.” demektedir ve böylece Tahran devletine güvensizliğini belirtmektedir¹¹.

Pişeveri’nin çok isabetli tespitlerinden biri de, Güney Azərbaycan sorununu kültürel olarak değil, tüm anlamıyla ulusal sömürge olarak ele almasıdır: “İstismarçılarn tehdidini bizi tutduğumuz haq yolundan qaytarabilmez!”

ADP’nin sözde “İran dahilinde milli [?] muhtâriyet verilmesi talebini ileri sürmesi”, ancak, *filî* olarak merkezle ilgisini kesmesi, 21 Azer Grubu’nun da doğru tespitine göre, “Bu şuar (slogan), devrin vaziyeti ile bağılı olarak tanzimlendi”¹². Bu söylem değişikliği zorunluğuda, İran’ın demokratik güçlerini ve dünya kamuoyunu -en azından durumun istikrara kavuşmasına dek- hareketin karşısına almamak ve Sovyet baskısından kaynaklanmaktaydı. Bunun bir taktik oluşunun kanıtı ise, bu koşullara karşın ve görünüşte bir getirisi olmadan -en azından dengenin AMH lehine olduğu ilk yarısında- ‘millilik’ ve ‘milli devlet ~ milli hükümet’ söylemlerinden ödün verilmemesiydi. Nitekim bu tavır, Tudeh Partisi ve ‘patron’larının, “Bu mücadele sizin söylediğiniz gibi

⁹. Miyanalı Alırza (Muzaffer Said), *Azərbaycan Milli Meclisi*, www.durna.info.

¹⁰. Milli Hükümet’in Fedai ve Qızılbaş Xalq Qoşunları, M. Alırza-L. Erdebili.

¹¹. Bkz.: Béynelxalq Elâqelerde Güney Azərbaycan Meseleleri, Prof. Dr. Musa KASIMOV, Bakü: 1998.

¹². *Milli Meclis ve Onun Faaliyeti: 1945-46*, 21 Azer, sayı: 1, Aralık 1998, s: 18.

milli değil, sınıfsaldır” diye tepkilerini toplamıştı. Tahran’ın resmi görüşlerini yansıtan Keyhan gazetesinin de aynı kaygıları paylaşması, bu savı güçlendirir.

Sınıfsal mücadele yerine ‘ulusal mücadele’ prensibini benimseyen¹³ ve başta Sovyet ahabplarını kızdıran Pişeveri’nin henüz 1920-21 yıllarında bile solcu literatür terimi olan ‘halk’ yerine bilinçli bir biçimde “millet” kavramını sürekli kullanması da, gerçek görüş ve amaçlarının asıl niteliğini aydınlatmaktadır.¹⁴ Pişeveri’nin bağımsızlık düşüncesi (Güney Azerbaycan merkezli siyasi düşünce sistemi), onun 11 senelik hapis (26 Aralık 1930- 13 Eylül 1941) yatmasından sonraki karakter pişkinliği ve düşünsel olgunlaşması sonrası yaşamının ürünüdür. Bu da Tahran hükümetinden ümit kesme sürecinin tecrübeyle yaşanması sonucuydu. O, henüz 28-29 yaşında bir genç iken, ‘*Merkezî Hükûmet ve Yerel Yetkiler*’ adlı makalesinde¹⁵, “Bir ulusun tümüyle kendi haklarından yararlanabilmesi, ulusal hükûmet ve demokrasi ilkelerinin tümüyle yürürlüğe girmesi için, bir ülkenin küçük *cumhuriyet*lere dönüştürülmesi gereklidir...” diye söze başlamaktaydı. Bunun için İsveçre ülkesini ve Amerika, Almanya, Rusya gibi federal yönetimleri örnek gösteriyor. Bu yazı, “İran’da federasyon ilkeleli olanaklı mı?” diye bir soruyu ve sorunsalı ilk olarak ortaya atmasından dolayı da önem taşır. “Bazıları Ş.M. Hıyabanlı ve Albay Muhammedtakihan ayaklanmalarını, [G.] Azerbaycan ve Horasan’ın [İran’dan] ayrılması olarak algılasa da, ancak aslında yerli ahalinin kendisinde özerklik [= bağımsızlık] duygusu yoktu¹⁶.” (a.g.e.). Burada değindiği güzel bir nükte daha, “Aşiretlerin ve

¹³. ADP’nin -ve daha doğrusu, uygunsuz müttefikleri olan Tudeciler’in- pahalıya mal olan yanılığlarından birisi de -Cahanşahlu’nun *Biz ve Yabancılar*’da değindiği gibi- milli prensibe ters davranarak, aşırı solcuların, Demokratların kontrolünden çıkacak bir biçimde yeni oluşmaya başlayan ‘milli burjuvazi’yi ve özellikle silahlı gücü olan ve bunu daha sonra AMH’ye karşı kullanan- yerli feodallerin mallarına el konulması ve toprakları köylüye dağıtmakla onları üzerine kışkırtmasıydı (oysa, daha elverişli koşullara sahip bulunan Rusya’da toprak reformu devrimden 10 yıl sonra gerçekleşmişti!).

¹⁴. Örneğin: ‘*Özgürlüğün Korunması Millet’in Görevlerindedir*’ başlıklı seri makaleleri (Hakikat gazetesi, sayı: 49-60, 1922).

¹⁵. ‘*Hükûmet-i Millî ve İhtiyârât-i Mahallî*’, Hakikat gazetesi, Sayı: 93, 18 Cevzâ 1301= 8 Haziran 1922 (E. Pervîz mahlasıyla).

¹⁶. G. Azerbaycan’da halkın ulusal bilincinin yeterince gelişmemiş bulunduğu gerçeği yerinde, ancak o dönem için ‘İranlılık’ düşüncesine de pek bağlı oldukları -hatta bu

Kürtlerin haydutluğu, bu konuyla [milli haklarla] ilgili değil, eski boybeyliklerin (mülûk-u't-tavâifi) etkileridir” değerlendirmesidir. Pişeveri, o dönem için İran’ın federasyonla yönetimini olanaksız bulur. Osmanlı’nın dağılmasını örnek göstererek, Türk vb. etnik gruplara “bir türlü yerel yetkiler verilmelidir” diyor. “Biz İran’da bu türlü milli tutsaklıklara inanmıyoruz [1922 için söyleniyor], fakat kimi düşüncesiz yazarlar [G.] Azerbaycan’ı **Türk**, veya falanca aşireti İranlı bilmiyorlar...” diye sonuca ageçiyor. Bu kanı, hele Pehlevi merkezci Fars diktatörlüğünün kuruluşu öncesine ait ham fikirlerdi. İrancılık’la sonuçlanan Meşrutiyet sonrası üzerine analiz yapan Pişeveri daha sonra merkezietçi Fars şovenizmini idrak edince şok geçirecekti.

Ayrıca, kendisini Hıyabanlı’nın varisi bilen ama onun ‘yanılgı’larını yinlemeyeceğini¹⁷ vurgulayan Pişeveri’nin onca deneyimden sonra -hele bir de Pehlevî hanedanının iş başına gelmesiyle koşulların Kacar sonuna göre daha da olumsuz yönde değiştiği bir dönemde- Tahran’ın boş vaatlerine kanması ve geri adım atması da pek olası görünmüyor.

Azerbaycan gazetesinin 109. sayısında (24 Ocak 1946), S.C. Pişeveri harekâtın mahiyetini açıklayarak aydın bir biçimde, “*Başladığımız büyük hareketin **milli renk** ve **milli hâsiyetini** (özelliğini) değiştirmek isteyenler, halkımızın silahını elinden almağa çalışıyorlar.*” demektedir. Aynı gazetenin aynı sayısında Başbakan şöyle devam eder: “*Azerbaycan xalqı özünün qudetini, milli birlik ve milli azadlıqda tapmışdır. İndi Azerbaycan **milli bir ölkedir**. Onun qehreman xalqı özünü idâre étmeye lâyiğ olduğunu dünyaya isbât étmışdir.*”

Azerbaycan Türkü’nün başka bir millet olarak tanımlanması, Kesrevi ve Efşar gibi Paniranistler’i ve İran Parlamentosu milletvekillerini kızdırdı ve ‘*Moğol bozuntusu*’ Türklüğe küfürlü saldırılarına, ‘milli bölünme’nin önünün sadece silahla alınacağı yargılarına yol açtı¹⁸. Bu dönemdeki Keyhan gazetesinin tepkilerini izlerken, başlangıçta çaresiz bir tavırla Azerbaycanlılar’ı bu ‘sevda’dan (Azerbaycan’ı farklı bir ulus görmek, Türkçeyi resmileştirmek ve ulus-devlet kurdurma girişiminden) vazgeçirmek ve tatlı dille emeklerini tüm İran’a, salt demokrasiye

kimliği benimsedikleri bile- söylenemez. İranlılık kimliği Pehlevi dönemi propagandalarıyla kısmen yerleştirildi.

¹⁷. Bkz.: ‘*Ayrı Bir Yol Yoxdur*’, S.C. Pişeveri, Azerbaycan gazetesi, no: 3, Tebriz: 1945.

¹⁸. Abrahamian, Ervand, İRAN Between two Revolutions (Far. çev.: K. Fîrûzmend, Merkez, Tahran: 1998), s: 198-199.

harcamaları istenirken, AMH'nin zayıflamasıyla demokrasi tavsiyelerini unutarak saldırgan, aşağılayıcı ve küfürlü bir üslup ile zehirlerini dökmeleri, ilginç ve ironik bir gelişme (!) süreci gösterir¹⁹.

Başından da Tahran'ın güvenilmezliğine inanan Pişeveri'nin -hele Milli Hükümet kurulmadan önce- dile getirdiği şu vecize, esas görüşünü açıklığa kavuşturabilir: “**Azerbaycan Téhran ile bir yerde esîr Hindistan olmaqdansa, özü için âzâd İrlandiya olmağı tercih vérir!**”.

Bu ADP'nin asıl manifestosu gibi algılanmalıdır.

Güney Azerbaycan'da ciddi anlamda ulusal bilinci; ulusal dil bilinci, ulusal tarih bilinci, ulusal yurt bilinci ve kısmen ulusal kültür bilinci (bazı sakıncalardan dolayı söylemde Türklük ihmal edilse de), ADP ve AMH döneminin ürünü olup, olgunluk derecesinde olmasa da, ilk olarak siyasi arenaya taşınmıştır.

II. Dünya Savaşı sonucu ve sonrasında birçok ülkenin bağımsızlığa kavuşması da doğal olarak Parti'nin stratejisinde etkili olmuştur.

Güney Azerbaycanlılar'ın milli iradesinin tezâhürü olan AMH'ni ulusal bir hareket olmaktansa, bir 'grup mütecâsir' hareketi gibi göstererek ulusal bilinci zedeleyen ve sorgulayanlara ise, ölü diri istatistiği vernektense yabancı bakışından o dönemde sığacağı sığacağına söylenenler en uygun yanıt olsa gerek:

- *Necât-i İran* gazetesi, 1945: “Azerbaycan harekâtı, Azerbaycan halkının umûmî fikir ve iradesinin neticeinde yaratılmıştır.”

- 1946'da Güney Azerbaycan'a giden Dünya Emektaşlar Birliği Başkanı *Luis Sayan*: “Azerbaycan halkı iftihar edebilir ki, kısa bir sürede gericileri ezip özgürlüklerini elde etmekle bugünkü dünyaya uygun **milli ve demokratik** hükümet kurmuşlar.”

- *William Doglas*: “Azerbaycan'ı kurtarmak adıyla gelen Şâhenşâh orduları, işgalci gibi davrandılar. Şâhenşâh orduları, yerli ahalinin evlerini yarıp yağmaladılar, insanları öldürdüler...” (*Garip Ülkeler ve Dost Halklar*, s: 45).

¹⁹. Bkz.: Üstâd Ferâmerzî ve Kaziiyye-yi Âzerbâyçân, haz.: Hasan Ferâmerzî, Destan, Tahran: 1999.

Yeri gelmişken; son zamanlarda, Azerbaycan Milli Hükümeti'ne (Azn. Cumh.) bağlı Mahabad yerli hükümetinin Cumhûri-yi Mahabad diye anılması da çarpıtılmış gerçeklerden biri. Oysa, burası Azerbaycan içinde özerklik verilmiş bir bölge (Azerbaycan Kürdistanı) olarak ve AMH'nın desteği ile ortaya çıkmıştı.

İran Hükümeti'nin AMH'ye uyguladığı taktik, bugün için hala öğretici ve ibret verici özelliğini korumaktadır: Bir zaman, en ufak 'yasal' milli hakları bile (o devirde 'eyaleti-velayeti yasalar' ve şimdi 15. madde) vermekten çekinen ama zamanında, sıkışınca 'federalizm' sözünü bile telaffuz ettiği halde, tekrar otoriteyi tespit edince 'bastırnak'tan başka yola gitmemektedir! Kendilerini 'Federalci' diye tanımlayan ve 'oğlan evinde birşey yokken, kız evinde düğün' havasıyla esip coşan bazı eski solcu ve şimdi ulusalcı kesimlerin de -tarihin tekerrürüne yol vermemek için- bu gerçeği iyice bellemesi gerekir! Bugün federalist düşüncelerle ödün vermenin sonucu, tarihin tekerrüründen de ziyâd, milletleşme sürecinde aşılmış bir merhalenin daha da öncesine geri dönerek hareketin evrimine ters bir çarpıklıktan öteye gitmez, milli hareketi de yanlış tecrübelerle götürmekten başka bir sonuç doğuramaz.